

УДК 342.511.1:342.36:342.382
DOI <https://doi.org/10.32782/npnuola.v34.2024.10>

В. М. Мельник

ВІД «ЦЕЗАРЯ» ДО «ПОНТИФІКА»: СВИТОГЛЯД ЮЛІАНА ВІДСТУПНИКА ТА РИМСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

Вступ. Син Юлія Констанція та Василини на ім'я Флавій Клавдій Юліан (*Flavius Claudius Iulianus*) народився в 331 р. у Новому Римі (Константинополі) [1, pp. 21–22]¹. Він став першим римським імператором, народженим у столиці, побудованій Святим Константином I [1, p. 22]. Отже, майбутній «Відступник» (грецькою: «Апостат») виявився ще й провісником абсолютно нового часу, нової доби – константинопольського місцеперебування імператорів-домінусів. У цьому контексті, Юліан Апостат, звичайно ж, окреслив початковий «*топос*» східноримських (тобто «візантійських») правителів («августів» у публічно-правовій термінології) наступних одинадцяти століть [2]².

У маленькому віці Юліан встиг побачити константинопольську різанину 337 р., коли прихильники вінценосних братів Констанція II, Константина II і Константа знищили велику кількість його родичів [3, Julianus. Epist. Athen. 273 B]. Серед загиблих виявився і єдинокровний брат Святого імператора Константина I, батько Юліана – Юлій Констанцій [4, Libanius. Or. XVIII. 31]. З подальших виступів і праць Юліана стає ясно, що, незважаючи на юний вік, імператор добре запам'ятав драматичні події 337 року [3, Julianus. Epist. Athen. 270 D, 273 B]. Зрештою, значну частину життя Юліан Апостат присвятив якраз підготовці помсти учасникам і всім опосередковано причетним до тієї розправи.

Як і більшості сучасників, Юліану Відступнику було дуже важко зрозуміти та прийняти мотивацію Констанція II Аріанина (337–361). Головне – Юліан не розумів, навіщо йому самому та братові Галлу зберегли життя. Хоча Галла і стратили в 354 р. «за надмірну жорстокість стосовно підданих і підготовку узурпації» [5, Amm. Marc. XIV. 11. 23], але впродовж 351–354 pp. Галл усе-таки вважався імператором-цезарем [6, Φιλοστόργιος,

¹ Роки життя Юліана: 361–363. Загинув у бою під час перського походу в червні 363 р.

² Східна Римська імперія проіснувала до 29 травня 1453 року, коли Константинополь впав під османськими ударами.

IV. 1)³. Цей політичний крок августа Констанція досить важко пов'язати зі стереотипом його майже девіантної ненависті щодо родичів Святого Константина, приписаним Констанцію вже під час правління Юліана [7]. Всупереч усталеним міркуванням, Констанцій навіть видав за Галла власну сестру Константину (351). Саме її згубний вплив врешті-решт згубив політичну кар'єру та життя Галла, якщо довіряти хроністу Амміану Марцелліну [5, *Amm. Marc. XIV. 1. 2*].

Так чи інакше, Констанцій II, Константин II і Констант у 337 році зберегли життя Галлу та Юліану, що автоматично зафіксувало останніх у переліку потенційних претендентів на престол [8, р. 98]. Зрештою, під час управлінської кризи Констанцій II звернувся саме до Галла за підтримкою, надав йому титул «другої людини» Імперії та руку власної сестри [9, *Theoph. AM5842*]. Складно сперечатися з тим, що своїм політичним піднесенням Галл був зобов'язаний Констанцію II. Аналогічно Констанцій розраховував і на «подяку» брата Галла Юліана, оскільки, після смерті Галла, Апостав отримав (у 355 р.) той самий статус – «цезар-імператор» [5, *Amm. Marc. XV. 8*].

Виклад основного матеріалу. Світогляд Юліана. Вбивство батька Галла і Юліана – Юлія Констанція привело майбутніх співправителів до будинку аріанського єпископа Євсевія Нікомедійського [10, р. 44]. До речі, саме єпископ Євсевій охрестив і висповідав на смертному одрі імператора Константина I Великого (22 травня 337 року) [11, *Eusebius. Vita Constantini. IV, 64*]. Цей же Євсевій у перші роки нового імператорства очолив релігійно-політичну аріанську партію, котра гаряче підтримала претензії Констанція II на статус «єдиного августа-домінуса» [7]. Отже, Констанцію II не треба було шукати Галла та Юліана для того, щоб знищити їх. Правлячому імператору для цього було достатньо лише попросити свого головного прихильника Євсевія «видати» законній владі потенційних «ворожих» претендентів на трон.

Враховуючи тісне спілкування августа-імператора та аріанської придворної партії, роблю висновок: Констанцій II сам передав дітей свого дядька Юлія Констанція на виховання аріанському єпископу, який тоді очолював новоримську (константинопольську) кафедру. Про що це свідчить? Насамперед, про реальність змови Юлія Констанція та інших родичів у 337 р. супроти Константина I Великого [6, *Φιλοστόργιος, II. 47*]⁴. Можливо, Константин дізнався про цю змову перед смертю і все розповів

³ Система «тетрархії» («четверовладдя»), запроваджена в юридичній площині імператором Діоклетіаном (284–305), передбачала наступне: на чолі Римської імперії мали перебувати двоє верховних імператорів, яким мусили допомагати молодші за рангом співправителі. Кожен «верховний імператор» мав титул «августа», тоді як кожен «молодший співправитель» користувався званням «цезаря». Всі четверо вважалися законними «імператорами». Уже за часів Константина Святого (306–337) титул «августа» перейшов до рук єдиного правителя. Після його смерті, сини Константина теж вважалися рівними «августами», але згодом владу перейняв єдиний «верховний імператор» Констанцій II Аріанин (337–361). Практика ж призначення «цезарями» імператорських синів або молодших родичів збереглася. «Цезаріанство» виконувало функцію почесної відзнаки та свідчило про претензії її носія на імператорський трон у разі загибелі «августа».

⁴ Саме помстою за плановану змову Констанцій II пояснював репресії та різанину в Константинополі в 337 році.

своєму сповіднику – єпископу Євсевію. Останній же звернув увагу ново-спеченого верховного правителя Констанція II на потенційну загрозу інтересам «Династії» синів Константина. На мою думку, в такій інтерпретації приховане справжнє пояснення подій у Константинополі на початку літа 337 р. [4, Libanius. Or. XVIII. 31]. Я впевнений, що Констанція до рішучих заходів змусила не стільки вроджена кровожерність або патологічна ненависть стосовно членів родини, скільки передсмертне повідомлення про запланований батьком Галла і Юліана переворот [6, Φιλοστόριος, II. 16]. Таким чином, можна порівняно адекватно пояснити факт збереження життів Галлу та Юліану в той момент, коли всі інші потенційні претенденти на трон загинули. (Євсевій Нікомедійський міг порадити зберегти життя малолітнім, як «крок до прощення гріхів»).

Єпископ Євсевій робив усе, щоб надати Галлу та Юліану максимально аріанське виховання [5, *Antt. Magc.* XXII. 9. 4]. Однак, вже в ранньому віці Юліан (у більшій мірі ніж Галл) потрапив під вплив домашнього вчителя – євнуха Мардонія [12, pp. 15–16]. Він викладав дітям давньогрецьку мову, але, мабуть, вмонтував у свій «курс» також розповіді про міфологію, історію, філософію еллінів. Більшість хроністів і дослідників пов'язують яскравий панелліністичний світогляд Юліана Відступника з початковим впливом цього талановитого євнуха.

Цікаво, що Галла та Юліана часто перевозили з місця на місце. Основними «резиденціями» юнаків вважалися Константинополь і малоазійська Нікомедія. В останній, юний Юліан, не без сприяння Мардонія, зацікавився ораторською майстерністю ритора – знаменитого юриста Лібанія [4]. Слуги приносили промови Лібанія Юліану в сувоях. Він їх уважно вивчав, робив позначки, деякі навіть вивчав напам'ять. Під впливом Лібанія, Юліан і сам почав позиціонувати себе ритором – «майстром красномовства» [4, Libanius. Or. XVIII. 15].

Ритор Лібаній став фундаментом юліанового ідеалу освіченої людини. По-перше, Лібаній був одним із небагатьох філософів, юристів і риторів, хто відкрито виступав проти тотальної християнізації, здійсненої аріанином Констанцієм. По-друге, сирієць Лібаній проповідував філософський синтез давньоримської республіканської етики та античної полісної філософії греків. Юліан, як і багато майбутніх християнських мислителів, почав спиратися на понятійно-категоріальний апарат Лібанія, його авторську філософську термінологію. По-третє, Юліана захоплювала ідеалізація Лібанієм постаті Александра Македонського⁵, котрий колись «завоював світ» [4].

Згідно зі вказівками аріанських кліриків, Юліану та Галлу заборонили спілкуватися з «язичницькими філософами» [3, Julianus. Epist. Athen. 271 C]. На Галла це справило неабияке враження. Під тиском Євсевія він врешті-решт став послідовником аріанського символу віри. Інформація про досить ревне виконання обов'язків і добре знання Святого Письма відіграла далеко не останню роль в призначенні Флавія Клавдія Галла «цезарем-імператором для Сходу» в 351–354 рр. [6, Φιλοστόριος, III. 27]. Що ж стосується Юліана, то він, протидіючи аріанському тиску, почав

⁵ Роки життя: 356–323 рр. до н. е.

комунікувати з філософами неоплатонічного спрямування. Спершу Юліан проголосив себе послідовником філософа Ямвліха (роки життя: 245–330). Перебуваючи в Ефесі та Пергамі, майбутній Апостат зблизився з філософом Едесієм Каппадокійським (роки життя: 280–355), а через нього і з мислителем Максимом Ефеським (роки життя: 310–372) [12].

В момент політичного піднесення Констанція II Аріанина, коли той завдав поразки західному узурпатору Магнусу Магненцію [14, р. 474], а також під час правління Флавія Клавдія Галла в сирійській Антіохії (351–354) [5, *Amm. Marc. XV. 2. 7*], Юліан мріяв про кар'єру філософа [13, Рр. 38–63]. Близько 353 року Юліан остаточно став на бік нечисленної, але досить високопоставленої язичницької партії східних провінцій [3, *Julianus. Epist. Alex. 47*]. Під «язичництвом» Апостат розумів «еллінство», що мало привести Римську імперію не стільки до відродження давньоримського міфорелігійного світогляду, скільки до прийняття та політичного відтворення принципів елліністичного світогляду доби Александра Македонського (336–323 рр. до н. е.) і війн діадохів (321–281 рр. до н. е.) [12].

Намагаючись не підставляти свого брата Галла, Юліан напоказ слухняно виконував вказівки аріанських наставників і навіть відвідував церкви, де «ревно молився» [15, *Sozom. Hist. Eccl. V. 2*]. Еллінські філософи закликали Юліана не демонструвати антихристиянські погляди надто відкрито. Відтак, про поведінку Юліана почали приходити «втішні» відгуки в міланську ставку августу Констанція II. Від такого тактичного ходу Юліан отримав украй дієвий стратегічний результат – в 355 р. Констанцій II, не маючи спадкоємця, нагородив його титулом «цезар-імператор» [5, *Amm. Marc. XV. 8*].

Цезар і юридична проблема федератства. Страта Галла в 354 р. сильно вплинула на Юліана і, можливо, стала останньою краплею, схиливши ваги на користь антихристиянської лінії поведінки [3, *Julianus. Epist. 276 CD*]. Проте психологічні переживання жодним чином не зламали політичних амбіцій. Юліан радо прийняв усі пропозиції августу та посів місце свого страченого брата. Констанцій II видав за Юліана свою іншу сестру на ім'я Олена [6, *Φιλοστόργιος, IV. 2; 15, Sozom. Hist. Eccl. V. 2*]⁶. Спершу дружина повинна була стати важливим інструментом нагляду за діяльністю нового цезаря. З часом, як відомо, Олена у всіх починаннях почала підтримувати цезаря. Можливо, що дружина Юліана, будучи відкритою і справді віруючою християнкою аріанського обряду, додатково обмежувала прояви елліністичних вподобань чоловіка. Без Олени Юліан Апостат цілком був здатний проявити справжнє ество ще під час перебування на посту командувача галльської польової армії (356–361).

Наприкінці 355 р. цезар Юліан прибув до Галії [16, *Zosim. Historia Nova. III. 3. 2*], де разом із дружиною влаштував свою ставку в Лютеції Паризіорум (сучасний Париж). Аж до 361 р. Лютеція залишалася резиденцією цезаря. Своїй адміністративній владі Юліан підпорядкував Британію, Бельгію, Галлію [1]. Крім того, Юліан поставився вкрай лояльно до політико-юридичної практики колишнього західного імператора Констан-

⁶ Олена була водночас тіткою Юліана.

та – надання федератського статусу германським варварським племенам [7]. Юліан вважав подібну діяльність досить ефективною протидією варварським вторгненням. Проте, станом на 355–356 рр., враховуючи деградацію бюрократичного апарату переможеного Констанцієм узурпатора Магненція, реальна військово-політична ситуація на рейнському кордоні залишалася загрозливою. Якщо Юліану Відступнику і вдалося укласти федератські угоди з франками та свевами, то з іншими германцями – алеманнами – цезар отримав тривалий військовий конфлікт [17, с. 15].

Поновлення прикордонної війни 356–360 рр. пояснювалося внутрішніми сварками всередині союзів германських племен. Коли правовий режим *lex foedus* надавався одним племінним союзам, це означало, що інші племінні союзи могли його не отримати. Тобто угоди з франками чи свевами прямо передбачали обов'язок франків і свевів захищати конкретні ділянки римсько-германського кордону («лімесу»). Відповідно, франки і свеви перетворювалися на ворогів для алеманнів, які зазвичай займалися розбійними нападами в межах рейнського лімесу.

Надаючи імперські милості та платню одним народам, цезар Юліан автоматично знаходив ворогів в інших етнічних групах – серед сусідів новоспечених федератів. Таким чином, на рейнському кордоні відбувався безперервний «колообіг» угод Риму з федератами та локальних конфліктів усередині варварського співтовариства, що виникали на ґрунті змагань за федератський статус. Як наслідок, від часів кризи III ст. н. е., конфлікти зробили прикордонні райони непридатними для мирного життя римських громадян. Поступово продовжувалася колонізація галло-германських теренів окремими племенами варварів-федератів [18].

Юліан вимушено змирився з новою етнокультурною реальністю та не соромився спиратися на франків у боротьбі проти алеманнів [5, Амт. Магс. XVI. 3]. Так, у серпні 357 р. відбулася грандіозна битва галло-франко-свевської армії цезаря Юліана з алеманнським союзом [5, Амт. Магс. XVI. 12]. Дружини Юліана перемогли угруповання варварів, що прорвалося до Галлії через лімес. Далі, за підтримки федератів, цезар вигнав ворогів західніше Рейну та розгорнув глибокі військові операції в алеманнському тилу [5, Амт. Магс. XVII. 11. 2]. В цей момент (357–360 рр.) можна припустити реальність розповсюдження політичного впливу Апостата аж до знаменитого Тевтобурзького лісу.

Незважаючи на специфіку політичної «співзалежності» імператора та франксько-свевських елементів у процесах управління новоспеченими федератами, Юліан все ж таки зумів підпорядкувати римській адміністрації понад сорок варварських городищ на правобережжі Рейну [3, Julianus. Epist.]. Цей значний успіх стався вперше від часів Октавіана Августа (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.), негативно вплинувши на оточення августу Констанція II Аріаніна.

Заколот Юліана. Правлячий дядько Юліана поставився до перемоги племінника з неабиякою недовірою [8]. Юліан завдав великої поразки алеманнам і, паралельно, уклав союзню угоду з войовничими франками. Рейтинги Констанція II значно впали в межах галло-британських діоцезів, що могло призвести до чергової узурпації влади – вже не Галлом, а Юліаном [7].

У той час Династія Сасанідів вела проти Риму війну під гаслами повного відторгнення Близького Сходу [5, *Amm. Marc.* XVIII. 7. 1-11]. Навіть Константинополь Сасаніди вважали «своїм» на підставі історичних прав володіння Босфорською протокою стародавньою Династією Ахеменідів (559–330 рр. до н. е.) [5, *Amm. Marc.* XVII. 5. 5–6]. Ось чому Констанцій II Аріанин зважився одним ударом ліквідувати обидві загрози – дати генеральну битву Сасанідам у Месопотамії, але для цього викликати на Схід основні військові сили Юліана. Загальновідомо, що в межах східних провінцій Констанцій II користувався набагато сильнішим авторитетом, аніж у Галлії чи Британії.

Юліан сприйняв імператорський рескрипт про загальний виступ усіх сил на Схід як аналогію виклику Галла в імператорську ставку (354), за підсумками чого Галла стратили. Важливу роль у реакції Юліана зіграла і дружина Олена. Зрештою, Юліан ретельно підготував громадську думку Галлії для проявів відкритого невдоволення [16, *Zosim. Historia Nova.* III. 9]. Галльська польова армія не хотіла вирушати у тривалий військовий похід на Близький Схід [4, *Libanius. Or.* XVIII. 95]. Після чергової «маніфестації», галльські командири публічно запропонували цезарю Юліану Відступнику прийняти титул «августа-імператора» [3, *Julianus. Epist.* 284 BC]. В 360 р. Юліан і Олена здійснили обряд коронації «августом» і «августою». Галлія вітала «нових найясніших правителів» [10, pp. 56–57]. Почалися масштабні свята, в епіцентрі яких перебувала ставка цезаря – Лютеція Паризіорум.

Намагаючись виграти час, Юліан написав Констанцію II особистого листа, в якому висловив упевненість, ніби «те, що сталося», «ніяк» не позначиться на їхніх відносинах. Апостат запевнив Констанція II у «відданості» і власному «гарячому» бажанні «правити спільно». Цезар-узурпатор навіть підкреслив, буцім «не хотів» приймати корону від «повсталих» легіонів і начебто вимушено «виконав волю армії», щоб «випередити можливий бунт» [5, *Amm. Marc.* XX. 8. 18]. У відповідь, роздратований Констанцій II Аріанин написав свій власний текст, де попросив Юліана публічно зректися імператорського звання. Після отримання образливих вказівок Констанція II, Юліан виступив перед військом і оголосив про необхідність походу на Новий Рим (Константинополь).

Формально громадянська війна почалася в 360 р., але основні дії Юліана припадають на 361 р. Законний правитель Констанцій II на той момент збирав війська в Малій Азії і готувався вступити до Сирії для запобігання перському удару. Слід віддати належне: коли Констанцій II Аріанин отримав відомості про публічне оголошення війни з боку Юліана, то не припинив підготовку кампанії проти персів [5, *Amm. Marc.* XX. 11]. Август очолив основні сили та, відновивши контроль над прикордонними сирійськими районами, вступив у межі Месопотамії. Звільняючи раніше окуповані іранськими сатрапами прикордонні райони, Констанцій II раптово захворів важкою формою лихоманки. В передчутті кінця, август написав офіційний заповіт, де назвав Юліана «єдиним законним імператором». Констанцій II Аріанин помер 3 листопада 361 року в кілійському місті Тарс [5, *Amm. Marc.* XXI. 15. 2].

Констанцію II вистачило державного мислення, аби перед смертю визнати необхідність передачі верховної влади молодому Юліану [3, Julianus. Epist. 30, 60]. Очевидно, імператор-август вчинив так, оскільки не хотів вручати Сасанідам ініціативу на зовнішньому театрі бойових дій (у Сирії, Вірменії, Месопотамії).

Юліан Апостат почав рух до босфорської столиці лише отримавши звістку про хворобу Констанція. Спочатку він здійснив легкий марш Північною Італією. В листопаді 361 р. Відступник повністю підпорядкував собі Паннонію, Далмацію, Іллірик, встиг влаштуватися в паннонійському Наїссі (тепер сербське місто Ніш). Готуючись до затяжної громадянської війни, узурпатор планував штурм рідного Константинополя. Однак, саме в Ніші Юліан отримав звістку про смерть Констанція II та несподіване визнання себе законним імператором [5, Amm. Marc. XXI. 15].

Константинопольські Едикти Юліана. 11 грудня 361 р. Юліан Відступник увійшов до Константинополя [10, р. 60]. Новий імператор отримав законне затвердження на посаді від Новоримського Сенату [5, Amm. Marc. XXII. 2. 4]. Знову пройшла церемонія коронації – цього разу справжня. На той час його дружина Олена вже померла від хвороби і Юліан вживав активних заходів для її «обожнення».

Відразу після позитивних для себе рішень Константинопольського Сенату, Юліан опублікував *Едикт про відродження релігійної рівності* (362) [4, Libanius. Or. XVIII. 1. 26; 5, Amm. Marc. XXII. 5. 2]. Особливу увагу едикт 362 р. приділяв «еллінству» та «етиці давнини» [12]. Юліан оголошував себе захисником усіх найдавніших вірувань, звичаїв і обрядів [10, р. 62–63]. Також скасовувалися заборони Констанція II на громадські язичницькі жертвопринесення [4, Libanius. Or. XII. 80. 2, XVIII. 1. 27]. Першу акцію здійснив сам Юліан, принісши жертвоне м'ясо до статуї Фортуни в стінах однієї з церков. Імператору належала ідея проводити язичницькі «служіння» прямо в християнських храмах, що, на його думку, свідчило «про відсутність сили у Галілейського Бога».

Далі Юліан Відступник опублікував *Рескрипт про еллінську релігійну ієрархію*, де йшлося про принципи організації «язичницького кліру». Язичницькі т. зв. «служителі культу» зобов'язувалися Юліаном до творення суворої системи взаємного підпорядкування. На чолі міських і сільських громад встановлювався інститут язичницьких («еллінських») першосвященників. Керувати ними мала головна рада («синкліт») у Константинополі. Цей «синкліт» Апостат планував перетворити на уряд всієї Імперії [1, р. 71].

Паралельно Відступник намагався відновити особливу роль Сенату (*Cod. Theod.* IX.2.1), що після реформи Святого Константина (330 рік) засідав у Константинополі [19, pp. 221–235]. Проте, на противагу позиції Юліана, сенатори здебільшого підтримували християнство різних напрямів (ортодоксальне або аріанське). Мовчазний саботаж антихристиянської політики зі сторони Сенату примусив новоспеченого августва більше уваги приділяти організації язичницького «Синкліту». Еллінський синкліт мусив у перспективі «відсунути» на другий план сенаторську аристократію [20, pp. 207–244]. Цей момент у діяльності імператора, на мій погляд, справді

відзначався особливим потягом до реформаторства, так як від часів 509 р. до н. е., жодний законний консул, принцепс або домініус Риму ніколи не ставив під сумнів необхідність збереження найвищого колективного законодавчого органу влади.

Серед перших рескриптів 362 р. слід зазначити *Акт Юліана про врегулювання еллінських служінь*, за яким усі язичники отримували «літургію» встановленого зразка. В цьому контексті, август Юліан практично повністю копіював традиційні християнські інститути, викликавши чимало подиву серед сучасних йому Отців Церкви. Згідно з циркуляром, «служіння язичників» будувалося на зразок християнських літургій, включало піснеспіви, виконання хором еллінських гімнів. Юліан навіть ставив «служителям» за обов'язок читання публічних проповідей етичного змісту. Імператор впровадив у межах поняття «еллінства» суто християнські уявлення про «гріх», «мораль», «покаяння». Передбачалося навіть позбавлення «сану» тих язичницьких «служителів», які відзначилися «неналежною поведінкою» [20, pp. 207–244].

Едикт про відродження релігійної рівності 362 р. зобов'язував християнські громади повернути язичникам усі будівлі та землі, конфісковані чи захоплені з метою будівництва церков [1]. Також християнські єпископи отримували фіксований термін для повернення реквізованого раніше язичницького майна. Крім того, Юліан Апостат у тексті Едикту проголосив «повну толерантність» до будь-яких напрямів і «шкіл» самого християнства. Як вважають хроністи, імператор, знаючи про численні сварки між антагоністичними течіями християн, розглядав імператорську підтримку найбільш радикальних і антиортодоксальних угруповань як єдиний ефективний засіб боротьби проти християнського світогляду. План був зрозумілий сучасникам: спочатку Відступник хотів роз'єднати Християнську Церкву змістовними догматичними суперечками зсередини і лише після цього завдати адміністративних ударів [10].

В будь-якому випадку, більшість рескриптів імператора від 362 року спрямовувалися до надання субсидій і пільг, підвищення суспільного стану для тих християн, які зречуться своєї віри і приймуть «вірування стародавніх предків». Юліан Апостат намагався йти не дорогою переслідування християн, а шляхом винагород віровідступникам, заохочуючи всілякі ересі чи ідеологічні звороти в надрах Християнської Церкви. Втім, перський похід 363 р. завадив Юліану перейти до повноцінного намагання зруйнувати імперське християнство [21].

Концепція релігійної рівності. Згідно з нормами Едикту і супутніх рескриптів 362 року, Юліан проводив політику рівноправності грецького та римського язичництва, а також, що дуже важливо, юдаїзму. Особливо цікаво, що Юліан публічно заявив про намір відбудувати за рахунок імператорської скарбниці Єрусалимський храм [5, *Ann. Marc.* XXIII. 1. 3].

Термін «рівноправність» у нормативно-правових актах 362 р., як і в Міланському Едикті 313 р., стверджував неоднаковість грецької, римської і єврейської віри. «Еллінство» і «римство» вирізнялися імператором як різні релігійні культури, всупереч стандартним язичницьким ідеям об'єднання римського та грецького пантеонів [12]. Перебуваючи в Константи-

нополі, Юліан найбільше уваги приділяв реставрації «еллінства», що отожднювалося з абстрактною давньогрецькою «мудрістю» [20]. Впродовж декількох місяців Відступник був надзвичайно близький до платонівських принципів «правління філософів», де сама філософія, по суті, постулювалася здатною посісти місце релігії.

Якщо на Сході август вважав своїм обов'язком підтримувати еллінство і єврейство, то в західних провінціях Імперії Юліан розпорядився агітувати християн переходити до поклоніння давньоримським культам Юпітера та Марса. З подальших подій і відгуків церковних хроністів стає очевидно: як на Сході, так і на Заході подібна пропаганда мала швидше зворотний ефект. Проблемою «реформ» Юліана стала їхня несерйозність з погляду залученості адміністративно-бюрократичного апарату та провінційних еліт, котрі вже зробили релігійно-політичний вибір за часів Констанція II [21].

В тому ж 362 р. Юліан видав рескрипт про освіту, заборонивши викладати філософію, право, риторику та граматику всім вчителям, які не шанують «давніх богів» публічно [22, рр. 172–206]. Окрема норма свідчила, що звання вчителя тепер міг надавати кандидатам лише імператор (особисто!). Підставами мали бути розгляд письмового подання та детальне вивчення біографії людини. Головною перевагою передбачалося щире дотримання «кандидатом» давньогрецького, давньоримського або юдейського способу життя [10, р. 67].

Антіохійський період і понтифікат Юліана. Влітку-восени 362 р. Юліан знаходився в Антіохії, поступово готуючи чергову кампанію в багаторічній війні (337–363 рр.) проти іранських Сасанідів [1, р. 95]. Там август спробував закрити кафедральну християнську церкву [23, Socrates Scholasticus. III. 18]. Заходи імператора спричинили вибух народного обурення. В запалі релігійного фанатизму, нерозбірливий натовп примудрився розграбувати і саму церковну кафедру. Зрештою, радикально налаштовані християни влаштували великий заколот, що супроводжувався знищенням ідолів і жертвних комплексів. Декілька хвиль взаємної різанини язичників і християн прокотилися східними провінціями. Нападів зазнавали також юдеї, котрих звинувачували в «магічному впливі на імператора». Хоча Юліан заборонив фізичну ліквідацію християнських кліриків, його мало хто слухав. Внаслідок серії погромів, традиція церковної історії отримала можливість говорити про юліанове гоніння. Втім, необхідно розуміти: в 362 р., на відміну від діоклетіанового гоніння 302 р., християни діяли проти язичників не як слабкі групи пригнічених мирних жителів, а як високоорганізована сила, котра характеризувалася чисельною перевагою та політичною підтримкою впливової сенаторської аристократії [10, рр. 67–73].

Як видно, через політичну недалекоглядність Юліана та його радників, закриття Антіохійської церкви і спроба конфіскувати єпископське майно, обернулися проти імператора на стратегічному рівні.

В текстах філософських праць, надиктованих у 362 р., Юліан намагався сформулювати цілісну та несуперечливу політеїстичну релігійну систему, близьку до церковної організації [24, рр. 245–266]. Фундаментом побудови «релігії, заснованої на віруваннях і божественних силах предків», Апостат

вважав культ Непереможного Сонця (*Sol Invictus*) [21]. Прикметно, що цей культ сформувався ще за часів режиму принципату під сильним впливом перського зороастризму. Де-факто, культ Непереможного Сонця був реформованим римським мітраїзмом.

Спіраючись на культ *Sol Invictus*, Юліан Відступник прагнув оформлення юридичного статусу імператора-першосвященника. Втім, на відміну від Константина I Святого чи Констанція II Аріаніна, йшлося про функції єдиного першосвященника для *всіх* стародавніх *релігій* Римської імперії. Юліан Відступник розраховував повернути колишнє значення одній із своїх формальних імператорських посад – «понтифікату».

Як Верховний Понтифік Римської Республіки, будь-який август-імператор зобов'язувався займатися повним спектром релігійних питань. Формальний набір повноважень характеризував понтифіка захисником давньоримської етики, а також зовнішніх форм і внутрішнього змісту римського життя. Однак, Юліан Відступник, як і всі імператори від часів Септимія Севера (193–211), робив ставку на поєднання греко-римського світогляду зі східними культурами [12]. Мітраїзм, солярний культ, юдейство, еллінство зливалися в еклектичний набір ідей і філософем, очевидно неспівставних одна з одною, обрамлених неоплатонічною термінологією Ямвліха та Максима Ефеського [13, pp. 38–63].

Висновки. Орієнтальні преференції Юліана зробили його надто далеким від світогляду язичницького населення провінцій Заходу. Жителі західних теренів просто не розуміли релігійного фанатизму в культах Зевса чи Геліоса, тоді як християнізована Констанцієм II Аріаніном бюрократія дуже негативно ставилася до релігійно-еклектичних вправ Апостата. Початкова підтримка інтронізації 360 р. з боку західних еліт вже в 362 р. обернулася нерозумінням і байдужістю.

В 363 р. Юліан Відступник вирушив у похід на Ктесифон – столицю Сасанідського Ераншахру. Ця подія стала найважливішим етапом в історії міжнародної правосуб'єктності Римської імперії, зумовила трансформацію геополітичної стратегії. Похід розпочався в березні, а вже 1 червня 363 р. об'єднана імперська армія досягла Ктесифона, де завдала поразки іранським силам. Втім, 26 червня, під час атаки проти персів, Юліан Відступник отримав поранення в самій гушавині битви і помер. Його загибель зламала римське військо та призвела до укладення новим імператором Іовіаном (363–364) Нісібійського миру з іранцями. Всі реформи августа-неоязичника були скасовані Іовіаном та його наступниками – правителем Заходу Валентиніаном I (364–375) і правителем Сходу Валентом II (364–378).

Література

1. Bowersock G. W. *Julian the Apostate*. London: Duckworth, 1978. XII+135 pp.
2. Diehl Charles. *Études byzantines*. Paris: Picard, 1905. VIII+437 pp.
3. *Emperor and Author: The Writings of Julian the Apostate*. / Edited by Nicholas Baker-Brian and Shaun Tougher. Swansea: Classical Press of Wales, 2012. XXI+384 pp.
4. Pellizzari Andrea. *Maestro di retorica, maestro di vita: le lettere teodosiane di Libanio di Antiochia*. Roma: L'Erma di Bretschneider, 2017. 584 pp.

5. Ammianus Marcellinus. Das römische Weltreich vor dem Untergang. / Sämtliche erhaltene Bücher. Übersetzt von Otto Veh. Eingeleitet und erläutert von Gerhard Wirth. Zürich und München: Artemis, Die Bibliothek der Alten Welt, 1974. XXX+950 s.
6. Philostorgios. Kirchengeschichte. Bd. 1: Einleitung, Text und Übersetzung. Ediert, übersetzt, kommentiert von Br. Blackmann und M. Stern. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2015. LXXIII+439 s.
7. Cuneo Paola Ombretta. La legislazione di Costantino II, Costanzo II e Costante (337–361). Milano: Giuffrè, 1997. CXVIII+518 pp.
8. Bleckmann Bruno. From Caesar to Augustus: Julian against Constantius. // A Companion to Julian the Apostate. / Brill's Companions to the Byzantine World. Volume 5. Edited by Hans-Ulrich Wiemer and Stefan Rebenich. Leiden: Brill, 2020. Pp. 97–123.
9. Theophanis Chronographia. Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bd. 40. Editio emendatio et copiosior, consilio B. G. Niebuhrii. Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1839. LIV+786 p.
10. Hunt David. Julian. // The Cambridge Ancient History: The Late Empire. A.D. 337–425. Vol. XIII. Edited by Averil Cameron, Peter Garnsey. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. Pp. 44–77.
11. Eusebius. Life of Constantine. Introduction, translation, and commentary by Averil Cameron and Stuart G. Hall Cameron. New York: Oxford University Press, 1999. XV+395 pp.
12. Athanassiadi Polymnia. Julian: An Intellectual Biography. London, New York: Routledge, 2014. XXII+249 pp.
13. Nesselrath Heinz-Günther. Julian's Philosophical Writings. // A Companion to Julian the Apostate. / Brill's Companions to the Byzantine World. Volume 5. Edited by Hans-Ulrich Wiemer and Stefan Rebenich. Leiden: Brill, 2020. Pp. 38–63.
14. Potter David S. The Roman Empire at Bay: AD 180–395. New York: Routledge, 2004. XXII+762 pp.
15. The Ecclesiastical History of Sozomen: From AD 324 to AD 425. / Christian Roman Empire series. Translated by Edward Walford. Merchantville, NJ: Arx Publishing, 2018. 412 pp.
16. Zosimus. New History. / Editor & Translator: Ronald T. Ridley. Canberra: Australian Association for Byzantine Studies, University of Sydney, 1982. XV+263 pp.
17. Мельник В. М. Римсько-візантійський правовий режим *lex foedus* у політичній історії алеманнів. // *Juris Europensis Scientia*. 2023. №1. С. 13–21.
18. Musset Lucien. Les Invasions: les vagues germaniques. Paris: Presses universitaires de France, 1965. 330 p.
19. Gheller Viola. Costantino, Giuliano e il Senato di Costantinopoli nella Storia Nuova di Zosimo. // *Rivista Storica dell'Antichità*. 2021. Numero LI. Pp. 221–235.
20. Wiemer Hans-Ulrich. Revival and Reform: The Religious Policy of Julian. // A Companion to Julian the Apostate. / Brill's Companions to the Byzantine World. Volume 5. Edited by Hans-Ulrich Wiemer and Stefan Rebenich. Leiden: Brill, 2020. Pp. 207–244.
21. Smith R. B. E. Julian's Gods. Religion and Philosophy in the Thought and Action of Julian the Apostate. London and New York: Routledge, 1995. XVII+300 pp.
22. Vissing Konrad. The Value of a Good Education: The School Law in Context. // A Companion to Julian the Apostate. / Brill's Companions to the Byzantine World. Volume 5. Edited by Hans-Ulrich Wiemer and Stefan Rebenich. Leiden: Brill, 2020. Pp. 172–206.
23. The Ecclesiastical History of Socrates, surnamed Scholasticus, or the Advocate. London: H. Bohn, 1853. XX+475 pp.
24. Riedweg Christoph. Anti-Christian Polemics and Pagan Onto-Theology: Julian's Against the Galilaeans. // A Companion to Julian the Apostate. / Brill's Companions to the Byzantine World. Volume 5. Edited by Hans-Ulrich Wiemer and Stefan Rebenich. Leiden: Brill, 2020. Pp. 245–266.

Анотація

Мельник В. М. Від «цезаря» до «понтіфіка»: світогляд Юліана Відступника та римські концепції правосуб'єктності. – Стаття.

Стаття розкриває особливості формування політико-правового світогляду Юліана Відступника (361–363) на ранньому етапі, а також реформаторські зусилля імператора в 362 році. Охарактеризовано витоки неоязичницьких поглядів імператора. Велика увага приділяється ставленню Юліана Відступника до імператора Констанція II (337–361). Фундаментом для юридичних реформ антихристиянського штибу слід вважати пам'ять Юліана про константинопольські вбивства 337 року. Тоді загинув батько Юліана, котрого звинуватили

в підготовці замаху проти синів Константина Великого (306–337). Незважаючи на загибель більшої частини великої родини, Юліан і його брат Галл залишилися живими. Новий імператор Констанцій II віддав наказ передати Юліана та Галла на навчання аріанському єпископу Євсевію. Під контролем священників, Юліан і Галл вивчали теологію та основи права. Врешті-решт, Юліан потрапив під вплив талановитого адвоката і риторів Ліванія. Галл залишився добропорядним християнином і певний час обіймав посаду молодшого співправителя (так званого «цезаря») біля особи Констанція. Страта Галла за звинуваченнями в зловживаннях відкрила дорогу до трону Юліану. В період 355–361 рр. Юліан формально обіймав посаду молодшого співправителя. В цій якості він завдав ряд нищівних поразок германським варварам і зробив неабиякий внесок у розробку юридичної практики режиму *lex foedus*. Вже в 360 році Юліан підняв заколот проти Констанція II. Незважаючи на конфлікт, напередодні власної смерті, Констанцій II у заповіті назвав Юліана спадкоємцем. Того ж таки 361 року Константинопольський Сенат обрав Юліана імператором. Правління тривало два роки та завершилося катастрофічною поразкою римського війська під час походу в Іран. Тим не менше, 362 рік став одним із найбільш плідних в юридичній історії Римської імперії. Юліан підтвердив авторитет Сенату та опублікував декілька важливих едиктів. Особливе значення мав едикт Юліана про релігійну рівність, контекст якого досліджено в тексті статті. Зокрема, робиться спроба систематизувати основні положення едикту та рескриптів Юліана 362 року з позицій концепцій правової суб'єктності, пануючих у римському суспільстві. Мається на увазі розуміння правосуб'єктності держави як особливого та унікального авторитету римського способу життя.

Ключові слова: Римська імперія, Сенат, едикт, рескрипт, тетрархія, август, цезар, *lex foedus*, рівність.

Summary

Melnyk V. M. From “Caesar” to “Pontifex”: Ideology of the Julian the Apostate and Roman Concepts of Legal Personality. – Article.

The article reveals the peculiarities of the formation of the political and legal ideology of Julian the Apostate (361–363 AD) at an early stage, as well as the emperor's reform efforts in 362 AD. The origins of the emperor's neo-pagan views are characterized. Great attention is paid to the attitude of Julian the Apostate to Emperor Constantius II (337–361 AD). Julian's memory of the Constantinople murders in 337 AD should be considered as the foundation for the anti-Christian legal reforms in 362 AD. In 337 AD Julian's father was accused of preparing a rebellion against the sons of Constantine the Great (306–337 AD). Despite the death of most of the extended family, Julian and his brother Constantius Gallus remained alive. The new emperor Constantius II gave the order to transfer Julian and Gallus to the Arian bishop Eusebius for education. Under the supervision of the priests, Julian and Gallus studied theology and the basics of law. Eventually, Julian fell under the influence of the talented lawyer and rhetorician Libanius. Gallus remained a decent Christian and for some time held the position of junior co-ruler (so-called “Caesar”) near the person of Constantius. The execution of Gallus on charges of abuse in Antiochia opened the way to the throne for Julian. In 355–361 AD period, Julian formally held the post of junior co-ruler. In this capacity, he inflicted several devastating defeats on the Germanic barbarians and made a considerable contribution to the development of the legal practice of the *lex foedus* regime. Already in 360 AD, Julian raised a rebellion against Constantius II. Despite the conflict, on the eve of his death, Constantius II named Julian as his heir. Then Constantinople Senate elected Julian as emperor. The reign lasted two years and ended with the catastrophic defeat of the Roman army during the campaign in Iran. Nevertheless, 362 AD became one of the most fruitful times in the legal history of the Roman Empire. Julian confirmed the authority of the Senate and published several important edicts. Julian's edict on religious equality was of special importance. So, in this article, an attempt is made to systematize the main provisions of Julian's edict and rescripts of 362 AD from the standpoint of the prevailing Roman concepts of legal subjectivity. This implies the understanding of the legal personality of the state as a special and unique authority of the Roman way of life.

Key words: Roman Empire, Senate, edict, rescript, tetrarchy, Augustus, Caesar, *lex foedus*, equality.